

1.1. Aitzinsolasa

Euskararen Herri Hizkeren Atlas (EHHA) egitasmoaren zortzigarren liburukiraino iritsiak gara oraingo honekin, eta aldi batez aldatsgora zen bidea, behin gailurra joz geroz, aldatsbehera bihurtua da aurreko liburukiaz, eta honen abiada biziagotuz doa lana bururatzeari buruz.

Herri-hizkeren Atlas honek, gure tradizioko hizkuntzaren errealitatea bere osoan islatzen ez badu ere –ezingo luke, nahita ere –, bai behintzat beraren ispilu gardena eta hautua eskaintzen digu, eta nolana ere artean dialektologia mailan, gure herri-hizkeren gainean egin diren lanek baino ikuspegi osotasunezkoagoa ematen ditu, erakargarriago eta ikasgarriagoaz ostean.

Argiro erakutsi digun gauza bat, "euskalki" eta "hizkera" izendatzen ditugun errealitateak ez direla bat, ez gehienez, ez guztiz. Atlasean bilduriko datuak ahotik harakoak dira, hiztunek nork bere inguru hurbilean eta egunerokotasunean, transmisio naturalez, nola esaten duen zer edo hura. "Euskalki" hitzak idatzizko tradizioaren pisua ere berekin darama maiz, ahozkoarena ez ezik, eta estereotipo batzuen mende egon ohi da. Lehen adibide gisa, XX. mende hasieran Domingo Agirreren *Garoa* eleberriko Joanes zaharra eta Zabaleta familia "gipuzkera" deitu izan zaion dialektoaren jario ederrean mintzo dira, berez Oñatiko, ez Araozko erregistro mintzatuaz zerikusi gehiegirik ez duen horretan; bai, aldiz, elizak eremu horretan erabili duen ereduaz. Bigarren adibide gisa, liburuki honetako lehen mapan ageri diren "hierba/herbe/grass" kontzeptuaren euskal ordain nagusiak, hitz bera izaki, hiru aldaki nagusitan banatuak daude: *bedars* sartaldean, *belar* erdialde zabalean eta *belhar*, berariaz BN eta Z hizkeretan. *Bedar* sartaldekoak Legazpi eta Zegama barne hartzen ditu, gipuzkera eremuak biak, baina ez Deba. Iparraldeari dagokionez, Axular idazleak Saran *belhar* idazten zuen, gaur hain zuzen *bazka* eta *belar* jaso diren herrian.

Aurreko hiru aleetan, berariaz 5. eta 6. liburukietan, gramatika izan da aztergai nagusia, baina 8. honetan berriro lexikoa; belarraren eta gariaren kultura oro har, eta inkestan egin diren galderak kontzeptu jakinen izenei buruz edota prozesu jakinen aditzei buruz zuzenduak egon dira. Lekuko erantzunetan jasoak dira emaitzak, oparoak bezain anitzak, eta kasu honetan gainera inguru-azalpen ugari hornituak.

XXI. mendearen bigarren hamarkadan aski aitzinatuak garelarik, gibelera begiratuta ere urrun eta lauso samar ageri zaigu gariaren langintza, berariaz euskarak XX. mendean bizirik iraun duen Kantauri aldeko edo Pirineo aldeko eremuetan. Gure Atlas iritsi denerako Nafarroaren erdialdeko eta Arabako lautadako herri-hizkerak galduak ziren tamalez. Haiek iraun izan balute, belar, gari eta bestelako laboreen langintzaz irudi aberatsago bat jaso izango genukeen, baina joana den urari presarik egitea alferrikoa da.

Geure kontsolagarri, hala ere, garaiz iritsi zen Atlas, gari, garagar eta belarraren inguruko langintza era tradizionalerik egiten ziren aldiak lekuko izan zirenen ezagutzak jasotzera; haiek, berez bizi izanikoa eta oraino beren oroimenean gordetik zutena gure inkestagileei jaulki ahal izateko. Hitzak dira Atlasaren xederik behinena: nola esaten dioten leku horretan halako kontzepturi, edo irudiaz, edo argazkiaz, edo azalpenaz, edo erdarazko izenez lagundurik.

Liburuki honetan bildu eta landu diren gaietan, erantzutegietan, lema eta superlemetan, mapa koloreztatuetan eta emandako erantzunen gaineko azalpenetan, puntu bat gailenduko nuke, beste guztiari zor zaion guztia ukatu gabe. Arreta berezia jarri dute gure ikertzaileek, balio-etnografiko berezia zuten esaldiak hautatzen eta mapa azpietako eskuineko legendan jasotzen. Herri-jakintzaren aldetik argibide jakingarriak isuri dira hitz askoren inguruan; azalpen baliotsuak, eta hiztunen hizkeraren seneak emanak. Gai guztietan ez dute gordetzen oreka berdina. Izan ere, gai batzuek beste batzuek baino errazago bide ematen dute azalpenetara. Nekazari-lanabes batzuek, zerez eginak diren edo zertarikoak diren (sega-potoak, eskubareak...); zein atalez osatuak diren lanabes batzuk (zenbat hortz dituzten sardeek). Halako lanabesa zertarako erabilia den. Belar-metak nola egiten diren eta nolakoak izaten diren.

Prozesuei edo langintzei buruzko informazio baliagarria ere ageri da. Segarozortzeko ozpina erabiltzen dela leku batzuetan. Gurdi belarrez zamatu zerekin eta nola lotzen den. Ereite-prozesua zer-nola egiten den (azatz-zuinak). Garia etzanda dagoenean, buru txikiagoa ematen duela. Garia ontzeko sistemak. Baheak, zein motatakoak dauden eta zertarako erabili izan diren.

Aipatzekoa da prozesu edo jarduera batzuen argibideak, ez izenen bidez, baizik aditzen bidez eman izan direla. Hala, bahe edo galbahe bada tresna baten izena, horrekin egiten den jarduerari nola deritzon. Kasu honetan, bahekatu / galbahetu / garbitu / pasatu ereduko erantzunak ageriko dira.

Garia pilatzeari dagozkion izenak adierazteaz batera, prozesuak ere adierazten dira bide batez. Hala, metak nola egiten diren.

Haur-jolasen aipu urrunekoak ere jasoak dira ale honetan. Hala, haurretan bihi-kontatzen denbora ematen zutela (Landibarre).

Herri-literaturaren oihartzun txiki bat ere bada, garia dela-eta euskal lurraldeetan zabal dabilen errefrau baten oihartzuna: "Haundia edo txikia banintzan, maiatzean buru nintzan" (Oiartzun).

Lexikografiaren aldetiko balioa aipatu nahi nuke bigarrenik. Jaso izan diren hitzek, izenek, duten balio zuzenaz gain, aipatzekoak dira hitzen inguruan sortzen diren balio figuratuak, maileguak eta beste. Izenondoan aniztasuna aipa daiteke "heno/foin" delakoaren emaitzetan: *belar ondua* erdialdean, *bedar siku* eta *belar seko* aldamenetan dituela, eta *belar idor*, aurrekoen sinonimoa nafar eremu anitzetan. Kontzeptu batzuen izendapenean dugun batasun handiaren ondoan (*bedar/belar/belhar*), beste batzuen ageri den banakuntza eta aniztasuna aipa daiteke.

Herri-hizkeran eta literatura idatzian ageri den desberdintasuna nabaria da zenbait kontzepturen inguruan. Desoreka hori nabarmen gelditzen da kasu batzuetan. Hala "prado/pré/field" adierazteko ematen diren hitz-ordain batzuk erabilera urria dute balio horrekin tradizio idatzian edota hiztegi-corpusetan -OEH barne-. Kontzeptu horretarako, bizkaiera-gipuzkera bitartean uste baino eremu zabalagoa hartzen du *zelai* hitzak, eta euskararen ekialderuntz *soro-soho* izenak, baina *belardi* izenak, tradizio idatzi oparoa bide duenak, guztiz mugatua, ordea.

Mailegu-hitzen oreka ere guztiz bestelakoa da herri-hizkera erantzunetan eta gure tradizio idatzian, eta hori nabarmen ageri da kontzeptu askotan. Adierazgarriak, eta deigarriak ere badira, bestalde, maileguen erabilera-eremuak nola banatuak dauden euskal hizkeretan barrena. Hala, *sega* izena hartzen duen eremu zabala, belar-ebakitze jardueratik hartua; sartaldean *kodaña* izenak

Bizkai alderdirik gehienez duen erabilera, eta ekialdean *dailu* edo honen aldaerek dutena, Zuberoa eta nafar ekialde bietan. Kasu honetan, jardueran barik lanabesean funtsatua. Belarra ondu edo idortzeko prozesuan, leku anitzetan *buelta eman/emon* esaten bazaio gaztelaniaren ildotik, erdialdean *jiratu* mailegua dugu eta Iparraldean itzuli etorki zaharrekoa.

Adierazgarria da zenbait izendapenek jasan duten galera edota euren gabezia. Hala, "kosetxa" adierazteko, leku batzuean *uzta* deritzon bezala, beste leku askotan hitz generiko bat ez izana. Adierazgarria da, bestalde, *larrain (larrin)* izena, garia jotzen zen lekuaren izena adierazteko, euskararen eremu zabaletan ezagutu ez izana, edo galdua delako, edo izan ez delako.

Liburuki honen alderdi on bat belarraren langintzari eskainia dago. Belarraren kultura abelazkuntzari atxikia dago, eta jakina da tradizio euskarak bizirik iraun duen eremuan belarra ebakitzeak, ontzeak eta negurako gordetzeak izan duen pisua gure nekazaritzan. Belarra den eremuei zernola deritzen: *landa, esparrua* e.a. Belar-ebakitze jardueraz loturiko hitzak: *sega* eta haren parte edo ingurukoak (kirtena, heldulekua, segapotoa, zorroztarri/segari/harria), *sega* amoztu edo zorroztea, segaren ahoa, akats / hagin / hozkak, pikamailu / ingude / jungura / txingura, eskubare / arrastelu / eskutila.

Belar-ontzearen prozesua ere zehaztasunez jaso dago. Nola deritzan belar onduari: *belar ondu / bedarsiku / belarseko / belar idor / zuhain*. Belar pilatuaren izenak: *meta / pilo / pila / mukuru / korkoin / mandoil*. Belarrarentzat erabiltzen diren lanabesik ezagunenak: *sardea, eskubarea, igitaia* edo *serra*. Belarraren garraio-baliabideak ere aztergai izan dira: gurdiz edo orgaz belarra iragatzea. Gurdi zamatua lotzeko tresnak: zurrin / haga / esaga / gainaga / orgahaga; soka / korda / erramal... Belarra zapaltzeari nola deritzon: zapaldu / zapatu / sakatu / hertsitu... Belarra gordetzen den lekuaren izena: sabaia / ganbara / lastegia... Bigarren edo hirugarren ebakialdiko belarrari zer izen ematen zaion: bibelar / bibedar / bedarbarri / urribelar / soho/sorro... Izendapen hauetariko asko esanguratsuak dira morfologiaren aldetik ere, hiztunek nolako mekanismoak garatu dituzten hizkuntzaren barne-baliabideetatik natur edo langintza-prozesuak interpretatzeko.

Gariaren kultura da batik bat, eta zeharka beste laboreena ere, liburu honen edukiaren bigarren alderdi nagusia. Oloa, garagarra eta artoa ere barne hartu ditu inkestak. Adierazgarria da lexikografiaren aldetik izenok euskara eremu osoan duten batasuna. Saihesten den bakarra garia da. Iparraldean eta Nafarroa iparraldean *ogi* izena eman izan baitzaio gainerako lurraldeetan *gari* esaten zaionari.

Garia nola eta zerez garautzen izan den: *jibita / irabihur / trailu / korreia...* Garauak edo laborea garbitzeko erabili izan den *bahea* edo *galbahea*, azkenengo hau gariaren langintzatik hedaturiko izena: *gari-bahe > galbahe*. Seinalagarria, Bizkaiko Butroialdean mailegu bidez bertakotu eta nagusitu den *trigeru* izena.

Ereitea, ernetzea, garautzea, heltzea eta uzta hartzea, prozesua bere osoan galdetu da inkestan. Esan bezala, mende erdi dela galdua den *gari-ereitearen* prozesua bizirik da Atlasaren lekuko izan diren askoren akorduan. Beldur gabe gainera daiteke prozesu horietan guztietan jaso den hiztegia aberatsa gertatu dela, izenena zein prozesuena, eta balio handikotzat jotzen dugu Atlas honen emarien artean.

Erein eta *hazi* aditzak euskara eremu osoan hedatuak daude. Beste izen batzuk, ez hainbeste. *Soroa*, lur landua edo labratua adierazteko, *solo / landa / alor / alhor...* izenak dira. Kareaz lurra ongarrizteko prozesuarentzat *karetu / kisutu / gisutu...* aditzak dira. Ereiten den lur-eremua seinalez markatzeko arrastoen izenak: *azatz / zuin / zotz...* Ernetze prozesua ere era diferentziaz adierazten da batean eta bestean: *erne / jaio / sortu / hozitu / bürnatu*. Ernetako landareak, galbelarra, nasaiegi ageri denean: *mehats / bakan / argal / urri / bekhan* adjektibo-adberbioez adierazia da. Gari-garauaren izenetan den aniztasuna ere ageria da: *galgaraua / galale / ogibihi / pikor*. Galburua izendatzeko era bereziak: *ogiburu / gariburu / galburu...* Galburuaren gaitzak: *gorrin / aino / hauts / ikatz...* Garia heltzeari ematen zaizkion izenak: *ondu / hontu / zohitu / zoritu...* Garia ebaki ondoko *gari-ipurdien* izenak: *galondo / galtzua / ogiondo / behazan*. Gari-belar onduaren izenak: *lasto / galdu / agotz*. Garia (edo belarra) biltzeko era diferentziaz: karga txikien izenetan, *azao* bezalako izen zaharren galera eta karga bezalako maileguen gailentzea. Usadio zaharretik datorren *meta* sistemak izendapen-mailan ere duen orobatasuna, batzuetan soilik, beste batzuetan konposaturik (*gari-meta, lasto-meta*). Eta

aldiz, teknika-berrikuntzaren eraginez sartu diren *fardo* edo *balot* bezalako taiu berriko mailegu-izenen nagusitza. Galgarauaren azalaren izenak: *galauts / ahotz / auka*. Gariaren gordelekuen izenak: *kaxa / kutxa / arka*. Edo gariaren gaitzak: *kotxo / eltxar / pipi*.

Atlasaren helburuez kanpo geratu dira, oro har, teknologia modernoaren aldaketak, bai makinarian, bai langintzan.

EHHA egitasmo honen zuzendari naizen aldetik berariaz gogoan izan nahi nituzke behihala berriemaile eta lekuko izan ziren guztiak, ia denak gure artetik joanak. Beren borondate ona gabe, aldi hartan soroetan erein ziren hazi ederrak lur ondo gidatuan erne, hazi, zolitu eta bildu ez balira, ez genuen izango euskaldunok, gaur dugun uzta aberatsa, kaxan, kutxan edo arkan ondo gordea eta antolatua. Euskaltzaindiak euskal gizarteaz duen ezkon-hitzari zintzo erantzuteko ezta-egunerako dote-arreo oparua.

Zoriondu nahi ditut, halaber, EHHA egitasmoan izan diren eta diren ikertzaile eta laguntzaile guztiak, eta modu aparteko batez gaur egungoak: Xarles Videgain, Aritz Abaroa, Gorka Intxaurre eta Amaia Jauregizar.

Gure Herri Aginteeekin batera eskertu nahi dut Laboral Kutxa, liburu hau eta aurreko guztiak argitaratzen borondate borondatetsuaz lagundu diguna.

Euskaltzale, ikertzaile eta gainerako interesa duen edozeinen mesedetan gerta bedi EHHAREN zortzigarren liburu hau.

Adolfo Arejita

EHHA-ren zuzendari akademikoa

2017-02-20